

Joanna Siedlecka

ČERNÉ
PTÁČE

Pravdivý příběh
Nabarveného ptáčete

Joanna Siedlecka

ČERNÉ PTÁČE

Pravdivý příběh *Nabarveného ptáčete*

volvox globator

Joanna Siedlecka: Cziarny ptasior

This publication has been supported by the
© Poland Translation Program

BOOK INSTITUTE

©POLAND

translation © Marcela Bramborová, 2019
copyright © 1993 by Joanna Siedlacka

ISBN 978-80-7511-475-4

ISBN 978-80-7511-476-1 (epub)

ISBN 978-80-7511-477-8 (pdf)

Mé matce Heleně Siedlecké

„[...] Je to nejpevnější společný podnik, co kdy existoval. Tyto dvě světové diaspory: polská katolická diaspora a diaspora židovská mají společný jmenovatel, a ten utváří vzájemnou soudržnost. [...] My se nikdy nerozejdeme.“

Jerzy Kosíński

(výňatek z přednášky „Sdílená přítomnost“ – září 1990, Jagellonská univerzita)

Do Ameriky jsem nejela. Nechtěla jsem psát o nepochybně závratné kariéře Jerzyho Kosińskiego ani o jeho – ostatně již popsaných – skandálech, úspěších a poctách, jichž se mu dostalo.

Zajímalo mě pouze jeho válečně dětství. Cesta do míst, kde jako malý chlapec přečkal okupaci. Podle mě byly totiž zážitky z těchto let, jeho traumatické dětství, a nikoli Amerika, klíčem a stopou vedoucí k jeho podstatě. K „holocaustové“, komplikované, tajemné osobnosti. K obsesím, fobiím, traumatům a úzkostem. K maskám a mystifikacím. Šokující próze prodchnuté posedlostí zlem. A nakonec – k překvapivé sebevraždě; mezi její ne zcela jasné motivy se započítává také „chmurné dětství“, které se mu v myšlenkách vracelo, duchové minulosti, jichž se nedokázal zbavit.

„Byl velký mystifikátor,“ psal o něm Janusz Głowacki, „ale démoni, jejichž přítomnost trvale cítil za zády, byli skuteční. Jednu noc ho v bytě na 57. ulici obklopili v těsném kruhu.“¹

„[...] Myslím, že na rozhodnutí spáchat sebevraždu měla vliv i léta dětství popsaná v *Nabarveném ptáčeti*. I když nebylo tak kruté, jak je popsáno v románu,“ prohlásila Ewa Hoffmanová, kanadská spisovatelka polského původu, autorka knihy o adaptaci polských emigrantů v USA.²

„Chmurné dětství“ bylo rovněž klíčem k *Nabarvenému ptáčeti*, které je pokládáno za vrcholné dílo literatury holocaustu, za jeho literární dokument.

Kosiński sice zdůrazňoval univerzální charakter románu, přesto však text – stejně jako většina

jeho děl, která nazýval „autofikcí“ – provokoval k otázkám ohledně autenticity. Zamýšlíme se: vypráví autor vlastní příběh? Byl přece židovské dítě, které přežilo šoa.

Tím spíše, že ve svých oficiálních „životopisech“, publikovaných v amerických literárních encyklopediích, uváděl fakta shodná s příběhem Chlapce z *Nabarveného ptáčete*. A tak je například podle *Current Biography* – stejně jako on – „poslán za války na venkov“, „odtržen od osoby, které byl svěřen“. „Putuje od vesnice k vesnici“, stigmatizovaný svým snědým obličejem, „rozježenými tmavými vlasy“, „pronásledovaný vesničany se světlou kůží a světlými vlasy, zažívá spoustu fyzických a psychických hrůz, důsledkem čehož na pět let ztratí řeč“. Pole *Contemporary Authors* se „opuštěný a hladový vláčí východní Evropou, vystaven brutalitě vesničanů“. Dle *Dictionary of Literary Biography* je „ve věku šesti let odtržen od rodičů“, „vrací se k nim po šesti letech potulky“, „putuje neustále podezříváný z toho, že je židovské nebo cikánské dítě“.

Příběh Chlapce z *Ptáčete* byl tedy obecně pokládán za jeho vlastní, za „beletristické zpracování a shrnutí odyssey jeho dětství ve východní Evropě“,³ což nejednou veřejně i soukromě zdůrazňoval sám Kosiński, když tvrdil, že všechny hrůzy, které byly Chlapcovým údělem, sám zakusil. Every incident is true – přiznal v *Current Biography*.

Elie Wiesel, který celý život zasvětil holocaustu, napsal o *Nabarveném ptáčeti* článek pro *New York Times*. „Domníval jsem se, že je to fikce,“ vypráví,

„ale když mi řekl, že je to autobiografie, článek jsem roztrhal a napsal tisíckrát lepší.“⁴⁴

„Wieselova recenze tuto knihu posvětila jako důležité a přesvědčivé svědectví o holocaustu,“ psal pozdější Kosiňského životopisec James Parc Sloan, „ještě strašnější, ještě více demaskující, v jistém smyslu pravdivější než literatura z koncentračních táborů.“ S tímto názorem souhlasili i další spisovatelé a kritici. Harry Overstreet napsal, že *Nabarvené ptáče* lze zařadit po bok nezapomenutelného *Deníku Anny Frankové* jako hluboce pronikavý, lidský dokument, zatímco Peter Prescott, který román taktéž přirovnal k deníkovým záznamům Anny Frankové, jej označil za „svědectví nejen o válečných krutostech, ale rovněž o slabosti lidské bytosti“. Romanopisec Leo Herlihy vzdal *Nabarvenému ptáčeti* hold jako „svědectví o síle přežít, jež byla lidstvu dána.“

„Zpráva“, „zpověď“, „závěť“, „dokument“, „svědectví“ – to jsou nejdůležitější slova, jimiž se o knize vyjadřovala kritika. „(...) Kosiňski byl Annou Frankovou, která přežila a žila mezi námi. (...) *Nabarvené ptáče* se stalo položkou v seznámech četby na univerzitních seminářích věnujících se holocaustu, na nichž bylo často bráno jako historický dokument. Pro mladou generaci je tak *Ptáče* zdrojem poznání, mnoho lidí se z něj ‚dozvědělo‘ o Polsku za německé okupace. Kosiňski však byl vždy někým, kdo prošel nepředstavitelnými hrůzami, který byl v pekle a vrátil se, aby o něm pověděl.“

„(...) Říci, že nikdy netvrdil, že události popsané v *Nabarveném ptáčeti* jsou pravdivé, by bylo jako říci, že Ježíš nikdy nebyl Syn Boží. (...) Wiesel a další kritici nebyli jediní, kdo byl přesvědčen, že kniha je skutečnou autobiografií. Přátelé, kteří si pamatují Kosińského z jeho prvních let pobytu v USA, si vzpomínají, že vyprávěl historky obsažené v *Nabarveném ptáčeti* jako pravdu o svých zkušenostech z války. V posledním desetiletí svého života, v článcích vydaných v letech 1981 až 1985, opakoval základní úryvky svého příběhu z válečné doby: že jej rodiče svěřili do péče jistému člověku, který jej měl dovést k nějaké rodině, ale namísto toho ho, šestiletého chlapce, nechal ve vsi nacházející se uprostřed poleských bažin Pzypeci.“⁵

Také soubor fotografií *Jerzy Kosiński. Twarz i maski* – jediný skutečně polský biografický pramen – tento „životopis“ opakuje: „V roce 1939 [...] ho rodiče, kteří se báli o synův osud, poslali ke známé na Východ a sami zůstali ukryti u Poláků v Lodži. Po válce našli syna v sirotčinci. Následkem traumatu, jež za války utrpěl, přestal mluvit. Řeč se mu vrátila v 15 letech [...]“⁶

Pokusila jsem se tedy rekonstruovat jeho válečný příběh, avšak nikoli proto, abych Kosińského odhalila, ale proto, abych se dozvěděla, co ho na celý život tak poznamenalo.

*

V prvních vydáních knihy na Západě – v anglickém, německém a francouzském – rozehrává Kosiński příběh *Nabarveného ptáče* v „Central Poland“, „Mittelpolen“, „La Pologne“. V pozdějších vydáních však – mimo jiné i vlivem kritik zaznívajících od Polonie – změnil Polsko na „zaostalé území východní Evropy“. Třebaže by literární dílo mělo vysvětlovat samo sebe, k polskému vydání napsal zvláštní úvod, v němž zdůrazňoval univerzální charakter příběhu. Avšak nikde – ani v soukromých rozhovorech se svými nejbližšími přáteli, ani v žádném z textů – konkrétně neuvedl, kde a u koho strávil válečné roky. Naopak: zaváděl a zastíral.

Zdálo se tedy, že jsem bez šance – nevědělo se ani, v jaké zemi se to odehrávalo, co teprve říci o místě?

Dle *Dictionary of Literary Biography* „putoval přes Polsko a Rusko“, podle *Current Biography* „východní Evropou, od vesnice k vesnici“ a v *Contemporary Literary Criticism* „strávil válku na polském venkově“.

Naši kritici v recenzích či životopisech na přebalech Kosińského knih, jež byly u nás vydány, zasazovali jeho „válečné potulné putování“ do „pohraničí předválečné Rzeczpospolity“, „do polsko-litevsko-běloruského pomezí“, „východního pohraničí“, „na Ukrajinu“, „do Podlesí“, „Polesí“, „Pinských bažin“, „Vilenska“.

*

Rekonstrukce jeho válečných osudů se však navzdory předpokladům nečekaně ukázala jako možná. Jednoduše jsem četla vše, co o něm bylo doposud napsáno, samozřejmě včetně útoků, a v kieleckém deníku *Ślowo Ludu* (č. 161/1968) jsem našla více než kritický text, který však – jak se ukázalo – obsahoval autentická jména a adresy osob, u nichž Kosińští bydleli v prvních letech okupace. Právě díky nim jsem se pokusila rekonstruovat první, sandoměřskou fázi jejich válečných osudů.

Následnou fázi jsem zrekonstruovala díky *Polityce*, která v č. 224/1982 a 10/1983 otiskla dopisy Andrzeje Migdałka a Adama Latawce, v nichž popisují další okupační roky strávené s rodinou Kosińských ve vsi Dąbrowa Rzeszycka spadající pod Radomyśl nad Sanem v tehdejší Tarnobřežském vojvodství.

Jela jsem tam s panem Migdałkem a okamžitě jsem věděla, že to je ta vesnice. Před jednou z chalup, ověšenou klecemi plnými ptáků, nás přivítal ptáčník Lech – místní blázen, který dodnes natírá ptáky barvou a sleduje, jak je pak vlastní hejno uklove...

*

V roce 1982 autoři amerického týdeníku *The Village Voice* Geoffrey Stokes a Eliot Fremont-Smith v textu „Nečistá slova Jerzyho Kosińského“ s odkazem na svědky a získané důkazy Kosińského obvinili, že své knihy nepíše sám, ale využívá

pomoci anonymních, placených spolupracovníků, „ghostwriterů“; že *Nabarvené ptáče* napsal nejprve polsky a do angličtiny ho přeložily další osoby; že *Byl jsem při tom* je plagiátem *Kariéry Nikodéma Dyzmy* od Tadeusze Dołęgi-Mostowicze a že vydání jeho prvních dvou sociologických knih, jež publikoval pod pseudonymem Józef Nowak, financovala CIA, atd. Třebaže mu *The Village Voice* bořil pověst a postavení a v důsledku přispěl k jeho rozhodnutí spáchat sebevraždu, Kosiński navzdory americkým zvyklostem týdeník nezažaloval. A ne bezdůvodně. Jeho biografie, již napsal James Parc Sloan a jež vyšla až po Kosińského smrti, totiž část obvinění potvrzuje, zejména ta, že své knihy nenapsal sám. Uvádí dlouhý seznam jeho spolupracovníků a překladatelů, kteří se s ohledem na bezpečnost neustále měnili. I po vydání knih byly texty nadále revidovány atd.

Černé ptáče odhaluje ještě jednu mystifikaci slavného mystifikátora. Asi tu nejdůležitější, z morálního hlediska nejproblematictější. Dokazuje totiž, že lhal i ohledně holocaustu. Že si vymyslel také svůj válečný životopis, z něž udělal svou vizitku, základ, na němž vybudoval svou literární image.

K žádnému „osamělému putování východní Evropou“, k „aktům fyzické bestiality a sadismu“ totiž vůbec nedošlo.

„Nyní musí všichni přiznat, že jsou šokováni – šokováni tím, že profesionál v oboru lhaní, člověk, který přežil válku pomocí lži, lhal,“ napsal James Parc Sloan.⁷

Přesto je však jeho vlastní příběh, příběh rodiny Lewinkopf-Kosińských, která přečkala okupaci díky lidem z polského venkova, mnohem – alespoň podle mého názoru – zajímavější. Hlubší a mnohoznačnější. Výjimečný, přímo neuvěřitelný.

„Jeho skutečný příběh,“ píše rovněž James Parc Sloan, „přitom mohl být ve všech ohledech stejně podmanivý jako příběh *Nabarveného ptáče*, jenže byl by svět uchvácen vyprávěním o méně drastických útrapách?“

Jeho vlastní příběh vypráví nejen o něm, ale i o těch, jimž vděčí za svou záchranu – o jejich dramatu, které si rovněž zaslouží zaznamenat.

„Místí rolníci žili v kultuře prostoupené antisemitismem a nepochybně podléhali jeho vlivu, ale byli to právě oni, kdo za války udělal pro rodinu Kosińských něco odvážného a dobrého. *Nabarvené ptáče* je literární fikce. Kosiński si ony hrůzy vypůjčil z jiných popisů nebo si je vymyslel.“⁸

Černé ptáče se možná dotýká i jednoho z motivů jeho smrti. Byl skutečně připraven zasvětit život záchraně svého mýtu? Mýtu toho, jenž vytrpěl nejvíce?

Tentokrát se ŽIVOT ukázal – jak tomu ostatně bývá – zajímavější než fikce – umělá, nucená, šokující hlavně sadismem a krutostí.

Maria Lipińska ze Zamkowé 8 v centru Sandoměře, k níž se Kosińští (tehdy ještě Lewinkopfovi) nastěhovali hned po vypuknutí války poté, co utekli z rodné Lodže, již zemřela. Dobře si na ně však vzpomínají její děti: Maria Wiktorowska (1917), penzionovaná učitelka ze Sandoměře, Jan Lipiński (1922), rolník z blízké Małe Wsi, a Tadeusz Lipiński (1920), který dnes žije ve Vratislavi.

Na Mojżesze Lewinkopfa si vzpomínají – tehdy jim připadal starý, přestože měl nanejvýš něco po čtyřicítce, ale začínal plešatět a měl břicho. Typ spíše semitský, ovšem ne na první pohled, klidně se mohl vydávat za Poláka. Bohatý kupec či továrník, v každém případě muž uzavírající obchody, což v rozhovorech často zdůrazňoval. Inteligentní, vzdělaný, ovládal několik jazyků.

Elżbieta Lewinkopfová, jeho manželka, byla určitě mladší než on, ale i jí bylo přes čtyřicet. Elegantní, velice krásná – štíhlá, vysoká, vyšší než

její manžel, nápadně semitského vzezření: orlí nos, snědá pokožka, černé oči a bujné, vlnité vlasy.

Jerzyku Lewinkopfovi bylo tehdy asi šest let a byl zmenšeninou své matky, jen ještě o něco židovštější. Ještě výraznější nos, smolně černé oči, bujné havraní vlasy. Vždy upravený – čistounký, pěkně oblečený, mluvil krásnou polštinou. Rodiče, zahledění do svého jedináčka, ho zbožňovali.

U Lipińských se objevili v prvních měsících války jen s několika zavazadly. Podle sourozenců Lipińských již v říjnu či listopadu, ale podle dokumentů byli nahlášeni až od 8. ledna 1940. Přijeli z Lodže, jež byla připojena k Říši; jejich krásný, velký byt zabrali Němci. V Sandoměři, tedy v Generálním gouvernementu, se cítili bezpečněji.

Na Zamkowou se dostali díky židovským zprostředkovatelům bydlení z Rynku, kteří jim doporučili právě židovský činžovní dům, i když jeho vlastníky byli Poláci.

Rodina Lipińských jej totiž koupila v roce 1928 od Žida Wenera i s židovskými nájemníky, a už to tak zůstalo. Také oni pronajímali byty především Židům, s nimiž – na rozdíl od Poláků – neměli žádné potíže. Platili včas, někdy dokonce předem, nepili, netropili výtržnosti, vždy se s majiteli nějak domluvili. A kromě toho v Zamkové, tedy v centru a blízko Rynku, bydleli skoro sami Židé.

V přízemí se dokonce nacházela židovská košer hospoda, již založili ještě Wernerovi a kvůli níž byl celý dvorek prostoupen pachem husího masa,

ryb, smažené cibule – Jan Lipiński si ten pach pamatuje dodnes.

Zamková 8 byl typický židovský činžák. Werner jej vystavěl pro sebe a svou rodinu, a tak se z jeho někdejšího bytu vcházelo do „suky“, prosklené verandy s dvojitou střechou tyčící se na krásných, vyřezávaných sloupech. Vnitřní, plechová střecha se dala sundat a zůstala druhá, vyplétaná z rákosí. V „suce“ Wernerovi slavili svátek Sukot, ostatní nájemníci si stavěli stany na dvorku. „Suka“ svědčila o bohatství židovského domu, kromě tohoto zdobila ještě jeden sandoměřský činžovní dům, hned vedle synagogy.

Rodina Lipińských právě neměla volný byt, nechtěla však přijít o možnost výdělku, a tak Lewinkopfovým pronajala jeden ze svých tří pokojů – vypadali solidně, kulturně, dobře zaplatili: předem a dolary. Dali jim tedy největší pokoj, který byl zařízený nábytkem a byl z něj výhled na viselské srázy a soutěsky. Pochopitelně jim dovolili používat kuchyň, kde jedli, myli se v latoru – voda se nosila až z Rynku, záchod byl na dvorku.

Válka teprve začala – paní Lipińská je proto nahlásila jako všechny své nájemníky, vedla přece evidenční knihu, kterou uchovávala ještě mnoho let po skončení okupace. Kniha se ztratila, až když se paní Lipińská ze Zamkové odstěhovala.

V Sandoměři tedy pobývali zcela legálně. Jejich jména a podpisy (za nezletilého Jerzyho se podepisoval otec) jsou uvedena na řadě dokumentů, jež pro německé potřeby vystavila židovská obec

a jež se v současnosti nacházejí v sandoměřském Státním archivu. Jsou mezi nimi mimo jiné přihlašovací lístky osob s přechodným pobytem, v nichž je uvedeno, kdy a ke komu se přistěhovaly, od koho se odstěhovaly, kdo je přihlásil atd. Příjmení „Kosiński“ se rovněž objevuje v řadě „sopisů židovského obyvatelstva“, alespoň tedy v „seznamu Židů, kteří přišli do Sandoměře“, „již se v Sandoměři usadili v roce 1940, 1941 a 1942“.

Podle nich se Mojżesz Lewinkopf, syn Nusyna a Basi, kupec z Lodže (Gdańska 74), narodil 18. října 1891 v Zamościu.

Elżbieta Lewinkopfová (vdaná) – dcera Mejera a Sury – 6. 1. 1899 v Lodži.

Jerzy Nikodem – 14. 6. 1933, rovněž v Lodži.

*

Popravdě, úplně do Zamkové nezapadali. Byli sice, jako všichni nájemníci, Židé, avšak zjevně „ti lepší“, asimilovaní. Mluvili jen polsky, neslavili šabat a již na první pohled se lišili od ostatních, kteří mluvili pouze jidiš, polštinu komolili, nosili kaftan a jarmulku, měli pejzy a o svátcích si přes sebe přehazovali tality. Bylo tu sice pár bohatších rodin, například Rajnbergovi, kteří měli obchod, převážovali však drobní obchodníci. Třeba Bermanovi, majitelé stánku s ovocem a rybami. V suterénu pak bydlela skutečná židovská chudina – mimo jiné nosič Malý Nusen s dvanácti dětmi.

Ale i ti bohatší žili skromně – „pouštěli“ například svůj byt k pronájmu a mačkali se u paní Lipińskiej, protože to bylo levnější. Spali na nejobyčejnějších železných postelích, jejich děti docházely do chedery jen pár let, pomáhaly rodičům s obchodem a samy začínaly obchodovat, během okupace především s cigaretami.

Lewinkpfovi však zjevně měli nejen peníze, ale také jisté úlevy – skoro půldruhého roku, který strávili v Zamkové, nikde nepracovali, přestože takřka od začátku byla pro Židy zavedena pracovní povinnost, jež byla přísně vymáhána. Především v místních sklárnách nebo při veřejných pracích – opravách silnic či polních pracích, na něž byli hnáni ve skupinách.

Oni zatím vstávali pozdě, po snídani, kterou podávala paní Lipińská, četli noviny a čekali na poštu z Lodže. A potom – elegantní, upravení, on oholený, ona navoněná – brali Jerzyka za ruku a odcházeli. Vraceli se až k večeru a s Jerzykem mluvili jako s dospělým.

*

Janu Lipińskému říkali jeho polští přátelé „židovský strýček“. A skutečně – jak říkali – „šprechtli židovsky“; vyrostl přece mezi Židy, strávil s nimi dětství, rané mládí. Měl je hodně rád – byli spravedliví, solidní, což mu velmi imponovalo. Jeho bratr Tadeusz dokončil studium, on sám se učit nechtěl, radši s kamarády ze dvorku handloval,

s čím se dalo – s cigaretami, všiváky, králíčími kožkami přiváženými z venkova.

Stále měl přehled o tom, co se na dvorku děje, a dobře si vzpomíná, jakou měli ti mladší radost, že dorazil ještě jeden kluk – Jurek Lewinkopf. Nejednou ho lákali k různým hrám, přemlouvali, on však pokaždé rozhodně, povýšeně odmítl, pohrdavě se od nich odvracel. Říkal, že si s Židy nehraje, je totiž Polák – Jurek Kosiński!

Samozřejmě se tomu smáli a nevěřili – jmenoval se přece Lewinkopf, bydlel v Zamkowé, ostatně stačilo se na něj podívat, o jeho matce ani nemluvě! Přesto neustále opakoval, že je Polák – Kosiński! Aby to dokázal, ukazoval na medailonek, jenž mu visel na krku, a vytríbenou polštinou odříkával všechny modlitby, nejen *Otče náš*, ale i *Zdravas Maria* a *Věřím v Boha!*

Úplně jim tím „vyrazil dech“, dívali se na něj se zlostí i obdivem. Většina z nich mluvila polsky velmi špatně – nespisovně, s přízvukem. A samozřejmě s výjimkou Jasia Lipińskiego, jediného Poláka na dvoře, nikdo z nich neuměl katolické modlitby – odkud taky?

Jednou ho na dvoře zastavili a přemlouvali ke hře, šel zrovna s matkou, která ho od nich neodtahovala, nijak mu nebránila, jenom jemně řekla: „Jerzyku, pamatuj na přízvuk!“ Připomněla mu tak, co všechno se může přihodit, když si s nimi bude hrát... Nemusela ho nijak přesvědčovat, jeho ani nenapadlo se k nim připojit.

Na podzim a v zimě se život přenesl ze dvorka na chodbu, kterou paní Lipińská každý den uklí-